

Osmanlılarda Muzaaf Usul'e Erken Geçilmemesinin Sosyo-Ekonomik Nedenleri

Socio-Economic Reasons of Not Passing Early to Muzaaf Method in the Ottoman

Ahmet Vecdi CAN* -Hakan ALIUSTA** - Aydın BAĞDAT***

Öz

Muhasebenin tarihsel sürecinde bir dönüm noktası kabul edilen Muzaaf Usul**** (çift taraflı kayıt yöntemi) ün, ilk ne zaman kullanıldığı net olarak bilinmemektedir. Ancak bu yöntem 15. yüzyıl sonlarında İtalyan Luca Pacioli tarafından yazılan "Summa Arithmetica" adlı kitabın bir bölümünde açıklanmıştır. Daha sonra bu yöntem matbaanın da yaygınlaşmasının etkisiyle hızla Avrupa'ya, diğer kıtalara ve tüm dünyaya yayılmış olup, günümüzde de halen kullanılmaktadır. Fakat bu gelişmelerin aksine Osmanlı İmparatorluğu bu yöntemi kendi muhasebe sisteminde 19. yüzyıla kadar kullanmamıştır.

Bu çalışmanın amacı, çift yanlı kayıt yönteminin Osmanlı İmparatorluğu ve Türk dünyası tarafından yaklaşık dört asırlık bir gecikmeyle kullanılmaya başlanmasının sosyo-ekonomik nedenlerini incelemektir. Bu inceleme yapılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 20. yüzyıl arasını kapsayan ekonomik ve sosyal durumlarına ilişkin literatür taraması yapılmış, bulgular maddeler halinde sınıflandırılıp analiz edilmiştir. Sonuç olarak çift yanlı kayıt yöntemine erken geçilmeyişinin sosyo-ekonomik nedenleri açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muzaaf Usul, Muhasebe Tarihi, Çift Yanlı Kayıt Yöntemi, Osmanlılarda Muhasebe, Sosyo-Ekonomik Analiz

Abstract

It is not clear when the first use of the Muzaaf Usul (Double Entry Bookkeeping method), which is considered to be a turning point in the historical process of accounting. However, this method is described in a chapter of the book titled "Summa Arithmetica" written by the Italian Luca Pacioli at the end of the 15th century. Later, this method spread rapidly to Europe, other continents and all over the world due to the widespread use of the printing press and is still used today. However, contrary to these developments, the Ottoman Empire did not use this method in its accounting system until the 19th century.

Makale Geliş Tarihi: 13.02.2019. Makale Kabul Tarihi: 03.05.2019.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme, acan@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-1105-144X

** Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, (Sakarya Üniv. Doktora Öğrencisi) haliusta@sinop.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-6301-6339

*** Öğr. Gör. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, (Sakarya Üniv. MYO) aydinbagdat@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-0183-9866

**** Muzaaf Usul, "borçlu hesap tutarı kadar alacaklı hesap tutarı olması" şartı ve usulüdür. İsmail Otar, "Muhasebede "Muzaaf Usul" L. Pacioli'den Önce Var Mıydı?-1", Muhasebe ve Finansman Dergisi, Sayı:28, 2005,s.97.

Görüş

Akademik Bakış

303

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

The aim of this study is to examine the socio-economic reasons of why double-entry bookkeeping method was started to be used by Ottoman Empire and other Turkish countries about four centuries later. During the examination, literature review

was done regarding the economical and social situation of Ottoman Empire including the period between 16th and 20th centuries, and the findings were be classified and analyzed. As a result, the possible socio-economic reasons why double-entry bookkeeping method wasn't used earlier are explained.

Key Words: *Muzaaf Method, Accounting Histoy, Double Entry Bookkeeping System, Accounting in the Ottoman Empire, Socio-Economic Analysis*

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olduğu düşünülen muhasebenin ilk olarak nerede ortaya çıktığı net olarak bilinmemektedir. İktisat ve muhasebe tarihçileri, muhasebenin insanlar arasındaki ticaret ve hesaplaşma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıktığını, hatta yazı ve rakamların da bu ihtiyaç nedeniyle icat edildiği ve geliştiğini ileri sürmektedirler.¹

Yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bulgular muhasebenin bilinen tarihini antik Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına (Sümer, Asur, Babil) kadar (MÖ 4000) götürmektedir. Daha sonra bu uygarlıklardaki gelişmeler zaman içerisinde göçler, ticaretin gelişmesi, deniz aşırı seferler gibi nedenlerle eski İran'a, Yunan'a (örneğin, ilk bankacılık faaliyetleri), Roma'ya ve asırlarca sonra da ortaçağ İtalya'sına aktarılmıştır.² Bu gelişim ve aktarım sürecindeki temel faktörün ise ticaretin artışı ile birlikte iktisadi hayatın düzeyindeki yükselme olduğu söylenebilir. Diğer açıdan bakıldığında da iktisadi hayatın gelişiminin yine sağlam bir kayıt düzeni ile var olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle muhasebe ve iktisat tarihinin etkileşim içinde olduğu da ifade edilebilir.³

İlkçağda yazının bulunması ile beraber ticari hayatta kayıt tutma düzeninin yerleşmeye başladığı, ortaçağda ise gelişen ve büyüyen ticari hayatın gereksinimlerine cevap vermek amacıyla muhasebenin geliştirilmeye çalışıldığı ve 15. yüzyıl sonrasında ise çift yanlı kayıt tutma yönteminin tüm dünyaya yayılmaya ve kullanılmaya başladığı, muhasebenin bilimsel bir şekilde ele alındığı bilinmektedir.

Sümer uygarlığına kadar giden⁴ Türk tarihine bakıldığında muhasebeye ilişkin ilk belge bir Uygur Türk'ü olan Yusuf Has Hacip'in kaleme aldığı Kutad-

1 Ahmet Vecdi Can, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası mıdır?", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, 2007, s.2.

2 Richard Brown, A History of Accounting and Accountants, Routledge, New York 1968, s.16-40; Göksel Yücel, "Muhasebenin Çağlar Boyunca Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt:XI, Sayı: 1, 1982 ,s.218-220.

3 Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğuna Kadar - 1*. Cilt, Muhasebe Öğretim Üyeleri Bilim ve Dayanışma Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s.103-104.

4 Vecihe Hatiboğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji Dergisi*, Cilt:VIII, Sayı: 1, 1979, s. 29-52.

gu Bilig'dir. Eserde muhasebe ve işlemlerine ilişkin terimlerin ve sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir.⁵ Çift yanlı kayıt yöntemini ise Osmanlı Devleti ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kullanmaya başlamıştır.⁶ 1860'lı yıllara kadar kendine özgü (merdiven sistemi) kayıt yöntemi kullanan Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan sonraki modernleşme ve yenileşme hareketleri neticesinde çift yanlı kayıt yöntemine uyum sağlamak durumunda kalmıştır. Osmanlılarda, bu yönteme ilişkin kitaplar ilk olarak Ermeni okullarında okutulmaya başlanmış ve ilk öğreti kitapları da Ermenice olarak basılmıştır. Tanzimat sonrasında Fransa'da açılan Osmanlı Okulu ve Paris'e gönderilen 200 Türk genci tarafından çift yanlı kayıt yöntemine ilişkin Fransız muhasebe kitapları ve muhasebe öğretisi Osmanlı'ya getirilebilmiştir.⁷ 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası ise çift taraflı kayıt yönteminin Osmanlılarda kullanımına öncülük eden başarılı bir örnek olarak gösterilebilir.⁸

1. Muzaaf Usul'ün Ortaya Çıkışı

14. yüzyılda Akdeniz'de deniz ticaretinin gelişimi ve İtalya'da başlayan Rönesans hareketleri sonucunda meydana gelen ticari canlılık Cenova, Floransa, Venedik gibi şehir devletlerinde işletmelerin büyümesine, diğer ülkelerde şubeleşmeye başlamasına neden olmuştur. Bu durum muhasebe işlemlerinde daha ileri kayıtlama ve raporlama tekniklerine olan ihtiyacı ortaya çıkarmış ve çift taraflı kayıt yönteminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Matbaanın bulunması ile birlikte bilginin hızla geniş kitlelere ve uzaklara ulaşabilmesi sonucunda da bu yöntem kısa zamanda İtalya'dan önce Avrupa'ya sonra diğer kıta ve ülkelere yayılmıştır.

Büyük Alman şair ve filozofu Goethe tarafından "insan dimağının en mükemmel icatlarından biri"⁹ olarak ifade edilen bu yöntemin ilk olarak ne zaman ve kim tarafından kullanılmaya başlandığı yani asıl mucidinin kim olduğu yönünde muhasebe tarihçileri görüş ayrılıklarına sahiptirler. Fakat 1494 yılında Luca Pacioli tarafından bir matematik kitabı olarak Venedik'te kaleme alınan "Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita" adlı eserin bir bölümünde, çift taraflı kayıt yönteminin ortaya konulması açısından sistemin başlangıcı da bu kitaba ve yazarına dayandırılmaktadır. Kitap esasında Venedik'te 200 yılı aşkın süredir kullanılan bir yöntemin anlatımıdır ve yazar

5 Ahmet Vecdi Can vd., "Kutadgu Bilig'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu", *Muhtav Dergisi*, Sayı:2, 2012, s.68-100.

6 Osmanlılarda çift taraflı kayıt yönteminin kullanımına ilişkin örnek arşiv belgesi EK 1'de yer almaktadır.

7 Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e 3.Cilt*, İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası Yayını, İstanbul 2000, s.321-322,407.

8 Oktay Güvemli -Mehmet A. Kaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın Ortalarında Muhasebe Düşüncesindeki Büyük Değişim – 1839-1885", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmacıları Dergisi*, Sayı:9, 2015, s.52.

9 Can, a.g.m., s.2.

da bu yöntemin mucidi olduğunu iddia etmemiştir.¹⁰ Zira bu yöntemin ilk örneklerine 1300'lü yıllarda rastlanmaktadır.¹¹

Pacioli tarafından "Venedik Metodu" olarak da adlandırılan yöntemin dünyaya yayılmasına sağladığı katkı açısından kitap, muhasebe tarihi açısından önemli bir yayın olarak kabul edilmektedir. Pacioli'nin kitabında bu yöntemi anlatmasına zemin hazırlayan sebepleri ise şu şekilde sıralanabilir;

- İyi bir matematik zekasına sahip olması ve bunu geliştirmek adına dönemin ünlü matematikçilerinden ders alması¹²
- Yaşadığı şehrin (Venedik) döneminin en önemli ticaret ve sanat merkezlerinden biri olması
- Genç yaşlarda bir tüccar (Rompiani) yanında çalışmaya başlaması ve ticari hayat hakkında yetiştirilmesi¹³
- Ticari işlerin yürütülmesi sürecinde birçok belgenin ve bilginin birikmesi ve bunların bir kaynak kitap olarak toplanma isteği
- Bir süre kilise rahibi olan Pacioli'nin, kendi gelir ve giderini merkezi otoriteden bağımsız bir şekilde yapan güçlü mali kilise yapısını bilmesi

İlgili dönemde Luca Pacioli'ye kadar olan süreçte çift taraflı kayıt yönteminin kısmen de olsa bazı işletmeler tarafından kullanımına dair bulunan kanıtlar ve bu konu ile ilgili yazılan eserler ise şunlardır.

Tablo 1: Çift Taraflı Kayıt Yönteminin Pacioli'ye Kadar Gelişimi

Yıl	Yazar veya Kurum	Kanıt veya Eser
11211	Floransalı bankerler/İtalya	Bankerlerin kayıtlarında müşteri hesapları arasında çapraz girişler bulunmuştur. Bölgedeki ilk oluşumlar olarak değerlendirilmektedir. ¹
11296	Rinerio ve Bolda Fini Kardeşler/ İtalya	Defter kayıtları borç ve alacak şeklinde çapraz girişlidir. Defter çift taraflı girişin çoğu unsurunu içermektedir. ²
11299	Farolfi Şirketi/İtalya	Şirket kayıtlarında borç ve alacaklar yanyana yerleştirilmiş değildir ancak biri diğerinin altındadır. Nakit işlemlerinin haricindeki çoğu işlemlerde çapraz eşleşmeler vardır. ³
11340	Cenova Belediyesi /İtalya	Belediye sendika hesaplarına ait kayıtlarda borçlar sayfanın sol, alacaklar sağ yanında gösterilmiştir. ⁴

10 Mazhar Hiçşaşmaz, *Muzaaf Muhasebe Usulünün Kurucusu Luca Paciolo Eseri ve Tesisleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1958, s.27.

11 Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", *Muftav Dergisi*, Sayı:9, 2015, s.21.

12 Can, a.g.m., s.6.

13 Can, a.g.m., s.5.

11363	Abdullah İbni Muhammet İbni Kiya el-Mazandarani	Risale-i Felekkiye der İlm-i Siyakat adlı eserde çift taraflı kayıt yönteminin temel esasları ve uygulaması yer almaktadır. ⁵
11383	Datini Şirketi /İtalya	Şirket defterlerinin bazılarının ilk sayfaları borçlu işlemlere, ikinci sayfaları alacaklı işlemlere ayrılmıştır. ⁶
11395	Medici Bankası /İtalya	Banka defterlerinde bazı hesaplar borçlu ve alacaklı olarak kullanılmıştır ⁷
11406	Donado Soranzo & Brothers Şirketi /İtalya	Şirket büyük defterlerinde çift yanlı kayıtlar yer almaktadır. ⁸
11458	Benedetto Cotrugli	Della Mercatura e del Mercante Perfetto (Ticaret ve Mükemmel Tacir). Bu kitap çift taraflı kayıt yönteminin çoğu özelliğini açıklamaktadır fakat kitap 1573'e kadar basılamamıştır. ⁹
11494	Luca Pacioli	Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalità (Aritmetik, Geometri, Oran ve Orantının Özeti)

Osmanlılarda kullanılan Merdiven Yönteminin izlerine ise ilk olarak Abbasi Devleti'nde (750-1258) rastlanmakta olup yöntem gelişimini İlhani Devleti'nde (1251-1353) tamamlamış, Osmanlı Devleti'nde (1299-1922) olgunluk seviyesine ulaşmıştır. Merdiven Yöntemi ile çift taraflı kayıt tekniğinin birçok ortak özelliği de bulunmaktadır. Bu açıdan merdiven yönteminin tek taraflı ve çift taraflı kayıt yöntemi arasında karma bir yöntem olduğu ifade edilebilir.¹⁴

2. Osmanlılarda Muzaaf Usule Erken Geçilmemesinin Sosyo-Ekonomik Nedenleri

Anadolu'nun İtalyan kent devletleri ile olan ticareti 11. yüzyıla kadar gitmektedir. Bizans Devletine bağlı olan İstanbul ve Anadolu limanlarıyla başlayan ticaret¹⁵, 15. yüzyılda Anadolu ve İstanbul'un Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle de devam etmiştir. Hatta İtalyan kent devletlerinden Venedik ve Cenova Osmanlılarda ilk elçi bulunduran ve ilk ticari kapitülasyonları elde eden devletler olmuşlardır. Buna rağmen bu devletlerde kullanılan kayıt yöntemi Osmanlıya neden geçememiştir. Çok uzun bir varlık sürecine, çok kültürlü bir sosyal yapıya, çok büyük bir coğrafi alana ve gelir gider hacmine sahip olan bir devlette bu sorunun cevabını tek bir nedene dayandırmak gerçekçi olmayacaktır.

14 Oğuzhan Aydemir - Mehmet Erkan, "Merdiven Kayıt Yöntemi ve Günümüz Muhasebe Sistemi", *Muftav Dergisi*, Sayı:1, 2011, s.127.

15 David Jacoby, "Italian Trade in Anatolia, 11th - 13th Centuries", *Cultural Encounters In Anatolia In The Medieval Period: The Italians In Anatolia During 12th - 15th Centuries*, *Sempozyum*, 2016, s.4.

Araştırmanın bu bölümünde Osmanlının çift taraflı kayıt yöntemine 19. yüzyıla kadar neden geçmediği sosyo-ekonomik açıdan incelenmiş olup ortaya çıkan nedenler açıklanmıştır.

2.1. Ticarete Azınlıkların Etkin Oluşu

İlhanlı ve Selçuklu iktisadi yaşamında Türk girişimciler zamanla etkin duruma gelmişlerse de Osmanlı ticaretinde çoğu zaman azınlıklar egemen olmuştur.¹⁶ Osmanlılarda yaşayan gayrimüslimler askerlikten muaf olmalarının avantajıyla genellikle esnaflık ve ticaretle meşgul olmuşlardır. Kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, hekimlik ve mimarlık gibi işler genellikle azınlıklar tarafından yürütülmüştür. Limanlardan gerçekleştirilen dış ticaret yine Avrupalı tüccarlar ve azınlıklar tarafından yapılmıştır. Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar ve Batılı devletlerin korumacı politikaları azınlıkları ekonomik açıdan da iyi duruma getirmiştir.¹⁷

1912 yılında İstanbul'da kayıtlı 40 özel bankerin hepsi de gayrimüslimdi ve bunlar halkın ekonomisini, hatta günlük yaşam koşullarını etkilemede büyük rol oynamışlardır.¹⁸ Osmanlı ticaretinde bu denli etkin olan azınlıkların Osmanlının yükselme döneminde Avrupa'da gelişen çift taraflı kayıt düzeninden esinlenerek değişik dillerde defterler tuttukları bilinmekte fakat bu defterlerden bugünlere ulaşan bulunmamaktadır. Bu nedenle ne şekilde kayıt tuttukları bilinmemektedir.¹⁹ Osmanlının son dönemlerinde ise İngiliz sermayesi ile 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası, kuruluşundan itibaren çift taraflı kayıt yönteminin uygulanmasında öncülük yapmıştır. Daha sonra İstanbul'da Galata tüneli için kurulan yabancı sermayeli şirkette de çift taraflı kayıt yöntemi başarı ile uygulanmıştır.²⁰ Yine Osmanlı'nın dış borçlarını yönetmek üzere yabancılar tarafından Osmanlı bankası öncülüğünde kurulan Düyun-ı Umumiye ve Tütün Rejisi Osmanlı İmparatorluğu'nda çift yanlı kayıt tekniği kullanan sanayi şirketlerinin ilk örneklerinden biridir. Düyun-ı Umumiye'yi yöneten yabancıların birisi tuzla tekel gelirlerine ait, öteki de tütün tekel gelirlerine ait iki şirket kurdukları ve bu şirketlerin muhasebelerini Fransızca çift yanlı kayıt yöntemine göre tuttukları bilinmektedir.²¹

16 Güvemli, a.g.e., 1995, s.73.

17 Yelda Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:13, 2002, s.19-21.

18 Halil İnalçık -Osman Okyar, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Meteksan, Ankara 1980, s.42 ve Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the 19th Century" (Eds. Bernard Lewis-Benjamin Braude, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Sayı:2, 1982, s.261'den Demirağ, a.g.m., s.22.

19 Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimatına Kadar - 2. Cilt*, Avcıol Basım Yayın, İstanbul 1998, s.72.

20 R.Şebnem Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çift Taraflı Kayıt Yöntemine Geçişin Sebepleri ve Sonuçları: Kapitalizme Doğru İlk Adımlar", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt:VIII, Sayı:1, 2016, s.206.

21 Oktay Güvemli vd., "Osmanlı İmparatorluğunda Çift Yanlı Kayıt Yönteminin XIX. Yüzyılın

Sonuç olarak, ticarete etkin olmalarına rağmen gayrimüslimlerin sermayelerini Osmanlı'nın aşırı müdahaleci yapısı nedeniyle şirketleşmeye dönüştüremedikleri ve batı dillerinde tuttıkları mali defterleri de yine bu yüzden gizlemiş olabilecekleri düşünülmektedir. Bu durumun azınlıkların çift taraflı kayıt yöntemine ilişkin tecrübelerinin Osmanlı ticari hayatında yaygınlaşamamasına ve Osmanlı'nın çift taraflı kayıt yönteminin kullanımına daha erken geçememesine neden olduğu düşünülmektedir.

2.2. Mali İşlemlerdeki Devletçi Yapı

Muhasebe iktisadi tarih ile birlikte gelişince alışverişe dayalı muhasebe kaydı da doğmuş ve gelişmiştir. Fakat bu gelişme Türk ve İslam topluluklarında yerini kısa sürede devlet muhasebesine bırakmıştır. Batılı toplumlarda ise devlet ve işletme muhasebesinin birlikte geliştiği, işletme muhasebesindeki gelişmenin bazen daha hızlı olduğu gözlenmiştir.²² İnalçık'a göre bu durum yani Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi ve onun temel ekonomik ilkeleri Yakın Doğu'nun imparatorluklarında antik çağlardan beri hâkim olan geleneksel devlet ve toplum görüşünden kaynaklanmaktadır. Müslüman bir devlette, daha önceki devletlerde olduğu gibi, toplumun bütün sınıfları ve tüm iktisadi kaynakları, hükümdarın gücünü korumak ve desteklemekle yükümlüdür. Bu amaca ulaşmak için tüm siyasi ve sosyal kurumlar ve her türlü ekonomik faaliyet devlet tarafından düzenlenmiştir.²³

Osmanlıların ilk mali teşkilatı I. Murat zamanında kurulmuştur²⁴. Merkezi ve eyalet maliyesi olarak ikiye ayırabileceğimiz mali teşkilatlanma da her ikisi de örgütlenmenin en tepesindeki baş defterdarlığa bağlıydı.²⁵ Merkezde olduğu gibi eyaletlerde de maliye daireleri, muhasebeciler bulunmakta²⁶ ve muhasebe işlemlerine ilişkin defterler tutulmaktaydı. Ambar muhasebesine ilişkin muhasebe icmal defterleri bunlara örnek olarak verilebilir.²⁷ Mali yapısında her ne kadar taşra defterdarlıkları varlığını muhafaza etse de, bunlara ilişkin gelir

İkinci Yarısında Bir Sanayi İşletmesinde İlk Kez Uygulaması -Tütün Rejisi Örneği," *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, 2016, s.197-200.

22 Güvemli, a.g.e., 1995, s.41.

23 Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History, The Tasks of Economic History*, Cilt:XXIX, Sayı:1, 1969, s.97.

24 Âşik Paşazâde: *Tarih-i Âli-i Osman, Ali Bey Neşri*, İstanbul, 1332'den İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.319

25 Halit Çiçek, "Osmanlı İmparatorluğunda Mali Bunalım, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:6, 2000, s.56.

26 Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, s.328-329.

27 Temel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ambar Muhasebesi: Trabzon Örneği (1724-1729)", *MUFTAV Dergisi*, 2012, s.165; Temel Öztürk, "Trabzon Warehouse Director Osman Effendi's Expenditure Schedule (1743-1746)", *III International Conference on Luca Pacioli in Accounting History-III Balkans and Middle East Countries Conference on Accounting and Accounting History*, İstanbul, 2013, s.133-143.

ve gider kayıtları merkez maliyesinde bulunuyor, taşra dâhil devletin tüm gelir ve gideri en üst düzeyde merkezden kontrol ediyordu. En uzak eyaletleri dahi denetim altında tutacak bu seviyede uzmanlaşmış bir mali sistemin oluşumu XVII. yüzyılın ortalarında tamamlanmıştı.²⁸ Bu sistem içerisinde, hatasız ve düzenli tutulan, gelir-gider bilgilerini detaylı şekilde yansıtan ve verdikleri bilgilerle etkili bir denetim aracı olarak örnek gösterilebilecek muhasebe icmalleri merkeziyetçi yapının mali yönetim ve denetiminde önemli bir unsur olmuştur. Merkezi tüm devlet gelir giderlerini en uç noktalara kadar bu şekilde denetleyebilme kabiliyeti yönetimin siyasi otoritesine de güç kazandırmıştır.²⁹

Çoğu Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi Türk devletlerinde devlet muhasebesi işletme muhasebesinden önce gelişme göstermiştir. Bu gelişme verginin alınması ve harcanmasına dayalı devlet muhasebesi biçiminde olmuştur.³⁰ Osmanlılarda her zaman merkeziyetçi bir mali örgütlenme benimsenmiş olduğundan herhangi bir eyalet kendi gelirlerini toplayıp bunu harcamak yetkisine nadiren sahip olmuştur.³¹ Bu anlayış sebebiyledir ki Osmanlı Devleti kurulduğundan beri kendi kurumlarını korumuş ve 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edilinceye kadar mali örgütlenmesinde yeniliklere genellikle kapalı kalmıştır.³²

Osmanlıların mali işlemlerindeki merkeziyetçi yapı içerisinde gereksinim duyulan devlet muhasebe kayıt ihtiyacı da zaman içinde geliştirilen Merdiven yöntemi ile karşılanmıştır. Devletin kayıt ihtiyacı bu şekilde giderilirken devletçi ve gelenekçi iktisadi politikalar sonucu büyüyemeyen özel kesim işletmelerinin de gelişmiş bir muhasebe sistemine ihtiyaçları olmamıştır. Dolayısıyla kamu ve özel kesim muhasebe sisteminde çift taraflı kayıt yöntemini ortaya çıkaracak bir zemin oluşmamıştır.

2.3. Kısıtlayıcı İktisadi Politikalar

Ticaretin insanlık tarihi kadar eski olduğu, dinlerin de ticaretle ilişkin öğretilerinin olduğu bilinen bir gerçektir. İlk insan ve ilk peygamber Adem (a.s.)'den son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'e kadar çoğu peygamberin ticaretle meşgul oldukları kaynaklarda nakledilmektedir.³³ Son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'in de peygamberlik gelmeden önce Mekke'de ticaret yaptığı zaman

28 Mehmet Genç – Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I-II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul:2006, s.15'den Temel Öztürk, "Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği", *Bilgi*, Sayı:56, 2011, s.212.

29 Öztürk, a.g.m., s.228.

30 Güvemli, a.g.e., 1995, s.73-74.

31 Güvemli, a.g.e., 1995, s.40.

32 Adem Çabuk - A.Tarık Saygılı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın Ortalarında Devlet Muhasebesinde Merdiven Yönteminden Çift Yanlı Kayıt Yöntemine Geçiş", 13. Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresi, 2012, s.168.

33 Muhlis Akar, "İslam'ın Ekonomik Hayata Getirdiği Ticari Ve Ahlakî Prensipler", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:XXXIX, Sayı:1, 2003, s.65.

zaman ülke dışına ticari amaçlı seferlere çıktığı, peygamberlikten sonrada ticari hayata ölçüler getirdiği, teşvik ettiği bilinmektedir. Diğer yandan ticaretin Müslümanlar için sadece bir geçim unsuru olmadığını, İslam'ın yayılmasına da etkisi olduğunu, İslam dininin de ticareti teşvik ettiğini bilmekteyiz.³⁴ Ülgener, doğu ekonomilerinin modern anlamda gelişimine engel olan sebepler sıralanacak olsa İslam'ın serinin en sonunda yer alacağını ifade etmektedir.³⁵

Geleneksel İslam iktisat düşüncesinde fiyatların tekelci eğilimlerin bulunmadığı serbest piyasada oluşması, fiyatlara müdahale edilmemesi bir ideal olarak kabul edilmiş, bunun yanında karşılıklı rızaya dayanan ve adil fiyat ilkesi benimsenmiştir. Bunun yanında üreticiyi ve tüketiciyi de koruyacak tedbirler de getirilmiş, bilhassa tüketiciyi aldatacak davranışlardan kaçınılması emredilmiştir.³⁶

Osmanlı Devleti İslâm geleneğine bağlı olarak ticaret serbestisini bir ilke olarak benimsemiş, bilhassa transit ve dış ticaretin geliştirilmesini amaçlamıştır. Buna ilaveten tekelci eğilimlerin güçlenmesini, üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak durumların ortaya çıkmasını engellemek için bir denetim mekanizması da oluşturmuştur. Osmanlı fiyat politikası da büyük ölçüde İslâm iktisat ilkelerinin ve fiyat politikasının bir uygulaması şeklinde olmuştur. İslam iktisadındaki eksik rekabet şartlarında fiyatlara müdahale (Narh) edilmesi gerektiği ilkesi Osmanlı iktisat düşüncesi ve tatbikatında büyük bir yere sahip olmuştur. Osmanlı siyaset yazarları narhın halkın refahı için gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa "Ahvâl-i narh kitapta yoktur. Bey'u şira rızay-ı tarafeyn ile olmalıdır" gerekçesiyle narh sisteminin uygulanmasını bir süre için durdurmuştur. Fakat bu kısa dönem içinde büyük fiyat artışları görüldüğünden yeniden narh sistemine dönülmüştür. Bunun dışında narh klasik dönem Osmanlı tarihinde fiyat politikasının esasını teşkil etmiştir.³⁷ Fakat tespit edilen fiyatlar ile esnaf ve tüccarlara tanınan kâr haddi %5 ile %15 arasında kalmış, daha fazla kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi ile engellenmiştir. Buna ilaveten hububat ve diğer gıda maddeleri gibi ekonominin büyük bir bölümünü oluşturan ürünlerde kâr hem daha düşük, hem de daha sıkı denetimlidir. Bu derece düşük bir kâr oranı ile de sermaye büyüklüğü çok sınırlı kalmıştır.³⁸

Osmanlı ekonomisinde sanayi ürünleri piyasasının arz tarafı da ahilik³⁹ ilkelerine dayalı İslâm esnaf birliklerinin bir devamı olan esnaf teşkilatı tarafın-

34 Akar, a.g.m., s.58.

35 Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.84.

36 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:XLIII, Sayı:1-4, 1987, s.113-116.

37 Tabakoğlu, a.g.m., s.117-122.

38 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 2002, s.75.

39 Türkiye Selçuklularında esnaf teşkilâtına Ahi, Osmanlı Devleti'nde ise Lonca (15. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar) ve Gedik (18. yüzyıl ortalarından 20. yy. başlarına kadar) denilmektedir.

dan düzenlenmekteydi. Bu birlikler esnaf ve tüccarın işsiz kalmaması ve aşırı üretim buhranlarının önlenmesi amacıyla “ihtiyaca göre üretim” fikrini tatbik etmeye çalışıyorlardı. Bunun için dükkân sayısı, üretim araçları (iş aletleri ve tezgâh adedi) sayısı sınırlandırılmıştır. Esnaflığa giren genç mesleğinde uzmanlaşmadıkça ve zamanı doldurmadıkça yükselemez ve ayrı dükkân açamazdı. Esnaf memurların kadro sistemine benzer gedik usulüne tabiydi. İhtiyaç duyuldukça yeni kadrolar ihdas edilir, böylece ticaret kesiminin aşırı büyümesi engellenirdi. Eğer gerçekten ihtiyaç varsa kendiliğinden açılan dükkânlar kapatılmaz onlar da kadroya geçirilirdi. Esnafın birbirlerinin üretim ve satış sahaları dışına taşmaları yasaktı. Sorunlarını kendi içinde çözebilen özerk bir yapıya sahip olan esnaf birlikleri bazı alış ve satış tekelleri imtiyazlarına sahiptiler. Fakat bu durum hak sahiplerine fiyatları istedikleri gibi ayarlama imkânı vermiyor aksine devletin üretimi, mübadeleyi ve fiyatları daha etkin bir şekilde denetlemesini sağlıyordu.⁴⁰

İslam dininin toplumsal düzenin sağlanmasıyla ilgili bireye yüklediği görev ve sorumluklar özellikle muhasebenin temel kavramlarından “Sosyal Sorumluluk Kavramı”yla, Bakara suresinin 282. ayeti ile küçük – büyük tüm vadedi ve ticari işlemlere getirilen yazılma (kayıt) ve belgelenme mecburiyeti ise “Tarafsızlık ve Belgelendirme Kavramı”yla örtüşmekte, yine aynı ayetin tefsirinde “Tam Açıklama” ve “Önemlilik” kavramlarının izlerine rastlanmaktadır.⁴¹ Kuran’ın, borçların yazılı olarak kaydedilmesi ve ticaret işlemlerinin önemini vurgulaması bir muhasebe sistemine duyulan ihtiyacın da altını çizmektedir.⁴²

Osmanlılarda tımar sistemiyle tarım sektörü üzerinden başlamak üzere tüm üretim faktörleri üzerinde kontrol sağlanması, ihrac yasakları, narh uygulamaları, kâr sınırlaması, müsadere sistemi, lonca sistemi ve gedik uygulamaları şahısların sermaye birikimine ve aşırı zenginleşmelerine imkân vermemiştir. Batı’da sanayileşme süreci merkantilist dönemde oluşan sermaye birikimi üzerinde yükselirken Osmanlı Devleti, sermaye birikimi önündeki bu tedbirleri klasik dönem boyunca sürdürmüştür.⁴³

Netice itibarıyla İslam dininin ticareti ve kayıt tutmayı teşvik ettiğini, bununla birlikte eksik rekabet şartlarının oluşmaması ve halkın tekeli eğilimlerden korunması için bazı denetim mekanizmalarının getirildiğini ve Osmanlı Devleti’nin de İslami geleneğe bağlı olarak bu kuralları benimsediği görülmektedir. Halkın refahı için konulan bu kuralların ve uygulanan diğer gelenekçi iktisadi politikaların özel kesim işletmelerinde sermayenin birikmesine, işlet-

40 Tabakoğlu, a.g.m., s.123-124.

41 A. Vecdi Can, “Bir Ayetin Işığında İslam Dinin Muhasebeye Bakışı”, *Akademik Bakış*, Sayı:15, 2008, s.1.

42 Amela Trokic, “Islamic Accounting; History, Development and Prospects,” *EJIF – European Journal of Islamic Finance*, Sayı:3, 2015, s.2.

43 M. Halis Özer, “Klasik Dönem Osmanlı İktisat Düşüncesinde Sermaye Birikimine Bakış,” *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:44, 2014, s.14.

melerin büyüyüp gelişmesine engel olduğunu, nadiren olmuş olan sermaye birikimlerinin de büyük çaplı yatırıma dönüştürülemediğini veya gerekli koşulların oluşmadığını söylemek mümkündür. Buna karşılık Avrupa'da feodalizmin çöküşü ve kapitalizmin yükseliş sürecine girmiş olması, Osmanlı Devleti'nin aksine sermayenin birikimine, büyük ölçekli şirketlerin ve bankacılık sisteminin oluşumuna ve dolayısıyla muhasebe kayıt ihtiyacının gelişmesine yani çift taraflı kayıt yönteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlılarda ise büyüemeyen, esnaf düzeyinde kalan işletmelerin gelişmiş bir kayıt sistemine ihtiyaç duymayacağı ve basit hesaplamalarla faaliyetlerini yürütebileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

2.4.Kapitalizme Dayalı Bir Piyasa Anlayışının Olmaması

Serbest piyasa ekonomisi veya serbest girişim ekonomisi olarak da adlandırılan kapitalizm, kısaca feodalizmin dağılmasından sonra ortaya çıkan ekonomik sistem olarak ifade edilebilir.⁴⁴ Kapitalizm (Sermayecilik), 15. yüzyıldan sonra Avrupa'da feodalizmin yıkılmasıyla başlamış, 16. yüzyılda Avrupa'da ticaretin dışa yönelmesiyle gelişmiş, tacirler sınıfının ve makine temelli sanayi üretiminin oluşması ile ilerlemesini sürdürmüştür, Endüstri Devrimi'yle birlikte 19. yüzyılda altın çağına ulaşmış ve etkileri günümüzde de yoğun bir şekilde hissedilmektedir.⁴⁵ Batı toplumlarında gelişen ve yüzyıllarca süren ticari kapitalizm sermaye birikimine neden olurken, klasik dönem Osmanlı toplumunda bir sermayedar sınıfı görülememiştir. Batı ile bu ayrışmanın nedenini, Osmanlı iktisat düşüncesinde ve bu düşüncenin vücut bulduğu iktisat politikalarında aramak gerekir.⁴⁶

Max Weber toplumun ihtiyaçlarının özel işletmeler tarafından karşılandığı yerlerde kapitalizmin var olduğunu ifade etmiştir. Daha açık anlatımıyla rasyonel kapitalist işletme aktiflerini, kâr ve maliyetlerini modern muhasebe yöntemlerine göre hesaplayıp doğrulatan yani bir sermaye muhasebesine sahip olan işletmedir. Weber bu anlamda, kapitalizmin var olabilmesi için rasyonel sermaye muhasebesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Osmanlılarda Tanzimat dönemi sonrası özel sektör atılımları nedeniyle kar ve maliyet gibi hususların önem kazanması merdiven yönteminin yetersizliğini ortaya çıkarmış, bu durum çift taraflı kayıt yöntemine geçişi kaçınılmaz hale getirmiştir.⁴⁸

44 Britannica, "Kapitalizm", 25 Mayıs 2018, <https://www.britannica.com/topic/capitalism>

45 Feza Erdendoğdu, "Kısa Kapitalizm Tarihi", 2013, 16 Mayıs .2018, http://www.academia.edu/5389488/K%C4%B1sa_Kapitalizm_Tarihi, s.y.

46 Özer, a.g.m.,s.2.

47 Stanislav Andreski, Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion, Allen & Unwin, London 1983, s.109'dan Mustafa Özel, "Avrupa ve Japonya'da Kapitalizm," *Divan İlmî Araştırmalar*, Sayı:13, 2002, s.3.

48 Akçay, Serkan, "Merdiven Yöntemi ve Çift Taraflı Kayıt Yöntemi Ekseninde Devlet Muhasebesinin Gelişimi", *Ulakbilge*, Cilt:5, Sayı:17, 2017, s.1886.

Werner Sombart ise “Der Moderne Kapitalismus” adlı kitabında “Kapitalizm çift taraflı kayıt yöntemi olmadan düşünülemez” tezini savunmuştur.⁴⁹ Sombart bu eserinde kapitalizmin gelişiminde çift taraflı kayıt yönteminin çok önemli bir rol oynadığını ifade etmekte ve sistemi, tüccarın sermayesinin dolanımında hayati bir geçiş olarak düşünmektedir. Çift taraflı kayıt yöntemi ayrıca sermaye kavramının gelişimine ve işletmenin ekonomik faaliyetlerinden sahiplerini ayırmaya imkân tanımaktadır.⁵⁰ Hem sermaye hem de kâr ile ilgili kavramlar kapitalizm için gereklidir ve onlar olmadan sistemin nasıl oluşabileceğini öngörmek de zordur.⁵¹ Neticede hem Weber hem de Sombart kapitalizm ve çift taraflı kayıt muhasebesinin gelişimi arasında yakın bir ilişki olduğunu öne sürmektedir.⁵²

Lenin’e göre ise serbest rekabet üretimin yoğunlaşmasına, sermayenin merkezleşmesine neden olmaktadır.⁵³ Serbest rekabet koşullarında gelişen kapitalizmin işletmelerde sermayenin birikimine ve giderek merkezleşmesine, merkezleşen sermayenin ise büyük ölçekli şirketlerin oluşmasına, muhasebe sistemlerinin gelişimine ve değişimine yol açtığını ifade edebiliriz. Osmanlılarda, kapitalizmin temel unsurlarından olan özel mülkiyetin yeterince erken tesis edilememesi ve özel girişime ait işletmelerin bağlı oldukları esnaf birliklerinin işleyiş sistemindeki kısıtlamalar, özel sektör işletmelerinde yeterli sermaye birikimine imkân tanımamıştır. Esasında bu esnaf sistemi ortaçağ Avrupa’sında da mevcuttu ve lonca benzeri bir sistem uygulanmaktaydı, fakat batı bu sistemi zamanla yıkarak kapitalizme doğru yönelmiştir. Avrupa’daki bu durum Weber ve Sombart’ın da üzerinde durduğu “rasyonel sermaye muhasebesi” kavramının gelişimine neden olmuş, çift taraflı kayıt yöntemi de bu gelişimi sağlayan önemli bir etken olmuştur. Osmanlılarda ise kapitalizme dayalı bir piyasa düzeni oluşmadan bozulan mevcut sistem çökmüştür.⁵⁴ Bu durum kayıt sisteminin gelişim ve değişimine ihtiyaç duyulmamasına neden olmuştur.

Görüş

- 49 Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, Duncker & Humblot., Munich & Leipzig 1924’dan Basil S. Yamey, “The Historical Significance of Double-Entry Bookkeeping: Some Non-Sombartian Claims” *Accounting, Business & Financial History*, Cilt:XV, Sayı:1, 2005, s.77.
- 50 Warwick Funnell, “Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart,” *ABACUS*, Cilt:XXXVII, Sayı:1, 2001, s.70; Tuğba Uçma, “Çift Taraflı Kayıt Sistemi ve Kapitalizmin Doğuşu: Werner Sombart’ın Sosyo-Ekonomik Perspektifinden”, *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 2010, s.107.
- 51 Jhon Ryan, “Historical Note: Did Double-Entry Bookkeeping Contribute To Economic Development, Specifically The Introduction Of Capitalism?”, *AABFJ*, Cilt:VIII, Sayı:3, 2014, s.92.
- 52 Bruce G. Carruthers, - W. Nelson Espeland, “Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality,” *The American Journal of Sociology*, Cilt: XCVII, Sayı:1, 1991, s.33-34.
- 53 Vladimir İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (Çev. Cemal Süreya), Eriş Yayınları, Ankara 2003, s.19-32.
- 54 Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:XLIII, Sayı:1-4, 1987, s.123

2.5. Bankacılık Siteminin Geç Oluşması

Bankacılık tarihine ilişkin bulgular incelendiğinde günümüzden yaklaşık beş binyıl öncesine, Sümer ve Babil medeniyetlerine kadar giden tarihi bir süreci vardır. Bu dönemde din adamları güvenilir kişiler, mabetler de güvenilir yerler olarak kabul edildiğinden, insanlar servetlerini emanet etmekteydiler. Din adamları da bunları ihtiyaç sahiplerine borç olarak vermekteydi. Mabet olarak isimlendirilen bu yapılar bilinen ilk banka niteliğindeki kuruluşlardır.⁵⁵ Bu dönemlerde tüccarla aynı anlamda kullanılan bankerliğin ayrı bir meslek olarak ifadesi, sikke basımının başladığı M.Ö. 1. binyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir.⁵⁶

Ortaçağ Avrupa'sında Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile beraber ekonomi daralmaya başlamış, bankerlerin faaliyet alanları sınırlanmış, birçok banker iflas etmiştir. Üstelik Hristiyanlığın yayılma döneminde kilisenin faizi haram gören yaklaşımı da bu ekonomik gerilemeye katkı sağlamıştır. Fakat 11. yüzyılda ortaya çıkan Cenovalı ve Venedikli İtalyan bankerler eski seleflerinin kullandığı tüm bankacılık tekniklerini yeniden canlandırmış, geliştirmiş ve günümüz bankacılığına bir köprü işlevi görmüşlerdir.⁵⁷ 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Floransalı tüccarlar bankalara giderek daha büyük fonlar yatırmışlardır.⁵⁸ Ayrıca tüccarlar bankacıları kredileri uzatmak için fonları kullanmakta, iş girişimlerine yatırım yapmakta ve yurtdışında bulunan acentelerin kullanımı için döviz sağlamakta serbest bırakmışlardır.⁵⁹ Sonuç olarak ticarete banka kredilerine dayalı bir fonlama sisteminin ortaya çıkması ticari genişleme için sermaye sağlamıştır ve banka tarafından yönetilen bir yabancı ve yerli fon transferi sistemi ile birlikte, alacak ve borçların ödenmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle "Book transfer" veya "cessioni"⁶⁰ uygulaması ile başlayan hesaplar arası para transferi çift taraflı kayıt yönteminin gelişmesine yol açmıştır.⁶¹

Modern anlamda ilk bankalar 1609'da Hollanda'da Amsterdam Bankası ve 1637'de İtalya'da Venedik Bankası adıyla kurulmuştur.

Görüş

Akademik
Bakış

315

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

55 Mehmet Başar - Metin Coşkun, *Bankacılık Uygulamaları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2006, s. 21.

56 Erkan İldiz, *Eski Çağ'da Bankacılık ve Bankerlik*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2013, s.1

57 İldiz, a.g.e, s.333.

58 J. Edgcumbe Staley, *The Guilds of Florence. Methuen and Co, U.K 1906*, s.172'den Alan Sangster, "The Genesis of Double Entry Bookkeeping", *The Accounting Review*, Cilt:XXI, Sayı:1, 2016, s.305.

59 Margaret Winslow Hall, "Early Bankers in the Genoese Notarial Records", *Economic History Review*, Cilt:VI, Sayı:1, 1935, s.73-79'dan Sangster, a.g.m., s.305.

60 Cession: Herhangi bir nakit hareketi olmadan İki kişinin hesapları arasındaki para transferi

61 Sangster, a.g.m., s.305.

Tablo 3: Bankacılığın Tarihsel Gelişimi⁶²

MÖ. 3500	Sümer ve Babil'de mabetlerde rahiplerin borç verdiğiine dair bankacılık belgeleri bulunmuştur.
MÖ. 2000	Eshunanca Krallığı ilk bankacılık yasalarını düzenlemiş, faiz oranı %20 olarak hükme bağlanmıştır. Hammurabi yasaları kredi verme, mevduat toplama, komisyon işlemlerini hükme bağlamış, kredi senetleri killere 2 nüsha halinde yazılmıştır.
MÖ. 1000	İlk ve Orta Çağda Yunanlılar, Romalılar ve Mısırlılar bankacılığı geliştirmiş, eski Mısır'da faiz sınırlanırken eski Yunan'da bankacılık denetimlerine başlanmıştır.
1609	İlk modern banka (Amsterdam Bankası) kurulmuştur.
1637	Venedik Bankası kurulmuş, çek ve banknot kullanımına başlanmıştır.
1640	İngiltere'nin kralı tarafından tüccarların altınına el konulması ile birlikte, altınlar "goldsmith" denilen tüccarlara sertifika karşılığı verilmeye başlanmıştır.
1694	İngiltere Fransa ile yaptığı savaşın finansmanı için İngiltere Merkez Bankası (ilk Merkez Bankası) kurulmuştur.

Osmanlılarda ise bankacılık sisteminin oluşumunda önemli bir etken gayrimüslim Galata sarraflarının (banker) faaliyetleridir. Banka kuruluncaya kadar İmparatorluğun bütün banka ve kredi muameleleri bunların elinde toplanmıştır. Devlete ödünç para verecek kadar büyük sermayelere sahip bu bankerler, sağladıkları kredilerle ticari hayatta da önemli rol oynamışlardır. 1847 yılında ise Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası) adıyla ilk Osmanlı Bankası iki gayrimüslim Galatalı bankeri ile Osmanlı Devleti arasında kur sabitleme sözleşmesi yapılarak kurulmuştur. Banka ödeme gücünü aşan işlemlere kalkışması ve umduğu kârı yapamadığından ve spekülasyon yapması nedeniyle iflas etmiştir. Daha sonra Kırım savaşının finansmanı ve geri ödenmesi için 1856 yılında İngiliz sermayesi ile Osmanlı Bankası kurulmuştur. İlk ulusal banka olan Ziraat Bankası'nın 1863'de kurulmasına kadar Osmanlılarda sadece yabancı bankalar faaliyet göstermiştir. Ayrıca 1856-1922 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne borç vermek ve faiz geliri elde etmek amacıyla yabancı sermayeli 18 adet banka kurulmuştur.⁶³ Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e kadarki dönemde kurulan bankalar daha çok yabancı sermayeyle ve yabancı şirketlerin faaliyetlerini finanse etmek için kurulmuşlardır.⁶⁴

62 Başar - Coşkun, a.g.e., s.21.

63 Sudi Apak - Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri Ve Faaliyetleri", *Muhtav Dergisi*, Sayı:3, 2012, s.67-68; Haydar Kazgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 1. Cilt: Kuruluştan Cumhuriyet'e, Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, İstanbul 1999, s.270.

64 Ekrem Erdem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Poli-

Osmanlılar öncesinde uygulanıp uygulanmadığı ve Osmanlılarda ilk ne zaman, nasıl uygulandığı ve kesin olarak bilinmeyen⁶⁵ para vakıfları da bankacılık sisteminin oluşumunda bir diğer önemli etkidir. Para vakıfları, vakfedilen sermayesi olan mal varlığı ve gelirleri ile şahısların nakit ihtiyaçlarını karşılamış ve aynı zamanda bayındırlık, eğitim, sağlık, din, kültür vb. hizmetleri yerine getirmişlerdir. Bu vakıflar yaptıkları idâne işlemleri açısından birer kredi müessesesi şeklinde faaliyet göstermişlerdir.⁶⁶ Osmanlılarda bilinen en eski para vakıflarından biri bizzat Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'a et temin eden kasapların desteklenmesi için kurulan para vakfıdır.⁶⁷ Para vakıflarının işlem tablolarından yaptığı işlemlerin daha çok 500 ile 1.000 akçe arasında yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum idâneye verilen akçelerin amacının ticari olmaktan ziyade ferdi ihtiyaçları karşılamak olduğu ihtimalini de öne çıkarmaktadır.⁶⁸

Ortaçağın bitişi ve yeniçağın başlangıcı ile birlikte Avrupa'da gelişen ticaret, artan nakit sermaye ve kredi ihtiyacı bankacılık sisteminin oluşumunda önemli bir unsur olmuştur. Avrupa'da dönemin önemli ticari merkezlerinden ve liman kentlerinden olan Genova ve Venedik'teki ticari canlılık nedeniyle ortaya çıkan ve büyüyen bankerlerin işlemlerinde doğru, güvenilir sonuçlar elde etme ve hesap verilebilirlik ihtiyacı muhasebe kayıt sisteminin gelişmesini sağlamıştır. Bu açıdan bankerlerin çift taraflı kayıt yönteminin ortaya çıkmasında önemli bir tetikleyici etken oldukları söylenebilir. Osmanlıda ise bankacılık faaliyetleri 19. yüzyıl ortalarında yabancı sermayeli bankaların kurulması ile başlamıştır. Yabancı sermaye ile 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası'nın muhasebe sistemi merdiven usulünde değil, Avrupa'da kullanılan çift taraflı kayıt yöntemine göre düzenlenmiştir ve Osmanlılarda yöntemin uygulandığı ilk başarılı örneklerdendir. Daha sonra Osmanlı maliyesinin Sadrazam'a sunmuş olduğu raporda maliye ile bankanın kayıtlarının karşılaştırma ihtiyacının çift taraflı kayıt yöntemine geçiş için bir görüş olarak ortaya konduğu görülmektedir. Sonuç olarak, bankacılık faaliyetlerinin Osmanlılarda geç uygulamaya başlaması çift taraflı kayıt yöntemine geç geçişin önemli bir nedeni olarak dikkat çekmektedir.

2.6. Şirketleşme veya Kurumsallaşmanın Gecikmesi

Avrupa'da şirketlerin oluşumuna bakıldığında Ortaçağ İtalya'sında hususi şirket türünde kuruluşların, 12. yüzyılda da kolektif şirket türünün ortaya çıktığı

tikalarının Dinamikleri Ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İİBF Dergisi*, Sayı:48, 2016, s.38.

65 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.10-11

66 Özcan, a.g.e., s.327

67 Özcan, a.g.e., s.10-11

68 Özcan, a.g.e., s.299

görülmektedir.⁶⁹ Raymond ve Rover'e göre ise Avrupa'da kurumsallaşma yani şirketleşme 14. ve 15.yüzyıllarda gelişmiş ve tüzel kişi ile gerçek kişi birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise kuruluşların ilişkili oldukları kişilerle ilişkilerini borçlu ve alacaklı olarak izlemesi önemli hale gelmiştir.⁷⁰ Şirketlerin en gelişmiş türü olan anonim şirketlere ilişkin en önemli hukuksal düzenleme (Ordonance de Commerce) 1673 yılında Fransa'da yapılmış ve ortaklar şirket alacaklılarına karşı sadece sermayeleri ile sorumlu tutulmuşlardır.

Osmanlılarda ise 15. yüzyıldan 18. yüzyıl sonlarına kadar mudârebe, müfâvaza, inan ve vücuh ortaklıkları⁷¹ ile 17. ve 18. yüzyıllarda İslam hukukuna uygun şirketleşmeler görülmüştür. Osmanlılarda ilk mudârebe ortaklığına 1480 yılı belgelerinde rastlanmakla birlikte, genellikle küçük sermayeli veya kısa süreli ortaklıklar şeklinde olduğu görülmektedir.⁷² Batı anlayışına göre şirketleşmeler ise Napolyon Ticaret Kanunundan tercüme edilerek 1850 tarihinde kabul edilen "Kanunname-i Ticaret" ile oluşmaya başlamıştır. Bu yasa ile kolektif, komandit ve anonim şirketler düzenlenmiştir. Bunların yanında tüzel kişiliği olmayan adi ve hususi şirketlerinde kurulmalarına izin verilmiştir.⁷³

Osmanlılarda kurulan ortaklıklarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar üzerine taraflarca Osmanlı mahkemelerine başvurular yapılmıştır. Mahkemeler tarafından alınan kararların incelenmesi ile ortaya çıkarılan ortaklık örnekleri aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.⁷⁴

Tablo 4: Osmanlılarda Kurulan Ortaklık Şekilleri Üzerine Örnekler⁷⁵

Dönem	Ortaklık Şekli	Konu	Taraflar
1480	Mudârebe Ortaklığı	İpek ticareti	El-Hac Şerefüddin Yahya, Samahi, Uğurlu Mehmed, Hacı Hüseyinşah
1507	Mudârebe Ortaklığı	Kâr ortaklığı	Yusuf, İshak, İsmail bin Ali Hacı
1614	Müfâvaza Ortaklığı	Kâr ortaklığı	Mustafa b. Mehmed, Mehmed b. Mahmud
1630	Vücuh Ortaklığı	Ticaret ortaklığı	Ömer ve Mehmed adında iki kardeş

69 Güvemli, a.g.e., 1998, s.347.

70 Güvemli, a.g.e., 1995, s.142.

71 Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.60-74.

72 Çizakça, a.g.e., s.60-61.

73 Güvemli, a.g.e., 1998, s.348.

74 Çizakça, a.g.e., s.60-74.

75 Çizakça, aynı yer, s.60-74.

1670	Mudârebe Ortaklığı	Kâr ortaklığı	Beş kişi ile Elhac Halil
1672	Mudârebe Ortaklığı	İpek alımı	Onbeş kişi ile bursalı bir tüccar
1748	Mudârebe Ortaklığı	Hindistan'dan ticaret ortaklığı	Diyarbakır valisi Bostancıbaşı Hüseyin Paşa ile bir aracı
1757	Müfâvaza Ortaklığı	Şirket ortaklığı	Rum denizciler Lefter ve Arkiri
1765	Mudârebe Ortaklığı	Ayakkabı üretimi	El-hace Mehmed Efendi ibn Halil, İsmail bin Mehmed
1766	İnan Ortaklığı	Sığır alımı	Üç kişi
1766	İnan Ortaklığı	Mekan ortaklığı	İki zanaatkar arasındadır.
1773	Mudârebe Ortaklığı	Ticaret ortaklığı	Mehmed bin Abdullah, Mehmed bin Hasan
1776	Vücut Ortaklığı	Ticaret ortaklığı	Bir Rum ve iki Ermeni arasındadır.
1779	Vücut Ortaklığı	Ticaret ortaklığı	Süleyman Ağa, Yusuf Ağa ve üçüncü ortak
1791	İnan Ortaklığı	Şirket ortaklığı	Yorgi veled-i Hristo, İstati veled-i Hristo
1801	İnan Ortaklığı	Bakkaliye	Bir zimmi ile bir Müslüman arasındadır. 22 ay sürmüştür.
1806	İnan Ortaklığı	Ticaret ortaklığı	İki Ermeni arasındadır.
1821	İnan Ortaklığı	İpek ticareti	Bir baba ile oğul arasındadır.

Osmanlılarda ise 17. ve 18. yüzyıllarda İslam hukukuna uygun şirketleşmeler görülmüştür. Batı anlayışına göre şirketleşmeler ise Napolyon Ticaret Kanunundan tercüme edilerek 1850 tarihinde kabul edilen "Kanunname-i Ticaret" ile oluşmaya başlamıştır. Bu yasa ile kollektif, komandit ve anonim şirketler düzenlenmiştir. Bunların yanında tüzel kişiliği olmayan adi ve hususi şirketlerin de kurulmalarına izin verilmiştir.⁷⁶

Türkler'in Anadolu'ya gelmeleri ile başlayan Ahilik düzeni (13.-16. Yüzyıl), onu izleyen Lonca düzeni (16.-18. Yüzyıl) ve daha sonra ortaya çıkan Gedik düzeni (18.-20. Yüzyıl-1909'da kaldırılmıştır) asırlar boyunca özel kesim işletmelerinin çok fazla büyümemesine ve sermaye birikimi elde edememe-

76 Güvemli, a.g.e.,1998, s.348.

sine neden olmuştur.⁷⁷ 18. yüzyıl sonlarından Tanzimat'a kadar olan süreçte önce var olan sanayi kuruluşları da daha çok saray ve ordu ihtiyaçlarına dönük üretim yapan devlet kuruluşlarıdır ve kâr-maliyet esasına dayalı faaliyet yürütmediklerinden kayıt sisteminin gelişmesine de katkı sağlayamamışlardır. Osmanlı Tanzimat sonrası 1840-1850 yılları arasında sanayileşme sürecine girmiştir. Lonca ve gedik düzeninin de sona ermesinden sonra 1863 yılında Islah-ı Sanayi komisyonu kurulmuş ve birincil amacı esnaf ve sanatkârların ayrı ayrı gerçekleştiremeyecekleri işleri sermaye ve güçlerini birleştirerek gerçekleştirmelerini sağlamak olmuştur. Bu şirketleşme için önemli bir adım olmasına karşın bu süreçte açılan şirketlerin sanayileşmeye fazlaca katkı sağlayamadıkları sermaye ve bilgi eksikliği nedeniyle daha çok bir deneyim süreci yaşandığı ifade edilmektedir.⁷⁸ Tanzimat sonrasında şirketleşmenin artması için gerekli hukuki, eğitim amaçlı ve ticari düzenlemeler de yapılmıştır. Nitekim bu çabalar sonucunda 1849'dan 1910'a kadar toplam 94 şirket kurulmuştur. Bunların 28'i demiryolu ve ulaşım, 17'si banka ve sigorta, 31'i maden kamu hizmetleri ve sanayi, 12'si ticaret işletmeleri ve kalanı da diğer işletmelerdir. Yine bunların önemli bir çoğunluğu ise yabancı sermaye tarafından yönetilmekteydi. Zira Müslüman-Türk nüfusun anonim şirket kurabilecek sermaye ve teşebbüs birikimi yoktu.⁷⁹ 1908'den sonra, özellikle Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sonrasında kurulan şirketler genellikle Müslüman-Türk nüfusa aittir. Nitekim 1908-18 yılları arasında 236 şirket, Birinci Dünya Savaşı sürecinde ise 76 anonim şirket kurulmuştur. Milli Mücadele yıllarından sonrada milli şirketleşme hareketi devam etmiş ve 1919-26 yılları arasında yıllık ortalama 18,5 adet şirket kurulmuştur.⁸⁰

Netice itibarıyla Tanzimat öncesi özel kesimde yeterli sermaye birikimi olamadığı için şirketleşme oluşmamıştır. Zira sınırları üç kıtaya ulaşan ve çok geniş bir pazar büyüklüğü olan devletin ekonomisi Tanzimat dönemine kadar genellikle tarımsal üretime ve küçük ölçekli üretim ve esnaf faaliyetlerine dayanmaktadır. Tanzimat sonrasında başlayan Avrupa benzeri sanayileşme politikaları ile devletin ve halkın ihtiyacı ürünlerin üretimi için kamu ve özel sektör şirketlerin kurulmasına başlanmıştır. Başlatılan bu sanayi hamlesi gümrük vergilerinin düşük olması nedeniyle ithal malların daha ucuza ülkeye girmesi, kapitülasyonlar, yeterli maliyet ve yönetim bilgisine sahip olunmaması, yeterli sermaye birikimi ve tedarik zinciri yapısının bulunmaması gibi nedenlerle başarısız olmuştur. Bu işletmelerin kısa süreli varlık süreçlerinde tutmuş oldukla-

77 Mehmet Özbirecikli, "The Institutions Forming The Socioeconomic Structure Of Turkish Private Enterprises Between The 13th And The 19th Centuries: Akhism, The Lonca System And The Gedik System," *Pecunia, Sayı:11*, 2010, s.149-150.

78 Güvemli, a.g.e.2000, s.42-48.

79 Kazgan vd., a.g.e., s.344.

80 Ramazan Balcı - İbrahim Sırma, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2012, s.38-42'den Erdem, a.g.m, s.26-27.

rı muhasebe kayıtlarının ne şekilde yapıldığına ilişkin bilgi ve belge günümüze ulaşmamıştır. Çift taraflı kayıt yöntemine ilişkin şirketlerdeki ilk örnekler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra görülmeye başlanmış olup, 1856'da kurulan Osmanlı Bankası da bu öncü kuruluşlardandır.

2.7. Vergi Sisteminin Vergiyi Veren Açısından Kayıt Düzenini Gerektirmemesi

Muhasebe tarihçileri muhasebe ve vergi tarihini birbirinden ayrı olarak incelemişlerdir. Çünkü muhasebe, iktisat ve vergi tarihi birbiri ile ilişkili olarak gelişme gösterse de muhasebe tarihinin vergi tarihine bağlı olarak ortaya çıkmadığı kabul görmektedir. İşletmelerin muhasebe ihtiyacı Batı Avrupa'da 15. yüzyılda çift taraflı kayıt yönteminin yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte kârın hesaplanmasına doğru gelişirken, Osmanlılarda aynı dönemde üretim ve ticaret yapan girişimciler ne devlete hesap vermek ne de kendi yönetimi için muhasebe gereksinimi hissetmiyordu. Küçük işletmesinin ticari alışverişten doğan borç alacak ihtiyacını da kendine özgü basit hesaplamalarla yürütebiliyordu.⁸¹

Osmanlılarda şer'î ve örfi olmak üzere iki çeşit vergi bulunmakta⁸² ve cizye, adet-î ağnâm, berat resmi, avarız, celepkeşan gibi vergi defterleri tutulmaktaydı⁸³ Muhasebe ise, vergi almaya ve harcamaya dayalı devlet muhasebesi şeklindeydi ve merdiven yöntemine göre ruznamçe, evarece, tevcihat, tahvilat, müfredat, Cami-ül hesap gibi muhasebe defterleri tutulmaktaydı.⁸⁴ İktisat tarihçileri halkın yılda kaç kere, ne kadar ve hangi usulde vergi ödediklerini⁸⁵, örfi vergilere ait vergi ve mükellefiyetlerin tevzi cetvellerini kadı sicillerinde dağınık halde yer alan tereke defterlerinden tespit etmişlerdir⁸⁶. Bu açıdan muhalefat veya mekrukât diğer adı ile tereke yahut kassam defterlerinin iktisadi tarih açısından önemi büyüktür.⁸⁷ Ancak var olan vergi sistemi birkaç istisna dışında vergiyi veren açısından bir kayıt düzenini gerektirecek özelliklere sahip değildi. Nitekim gümrük vergisinin malın görülerek nakden alındığı, pazarda satılan mal üzerinden alınan verginin (bac) fiziki satış sırasında nakden alındığı, tarımsal üretimden kimi zaman tarımsal ürünün belli bir bölümünün (öşür) mal ola-

81 Güvemli, a.g.e., 1995, s.73

82 Cemal Elitaş vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No:2008/377, Ankara 2008, s.129-130, s.345.

83 Bilgin Aydın- Rifat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.109-165

84 İsmail Otar., "XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye'nin İlk Bölümleri", *Muftav Dergisi*, 2012, s.200; Güvemli, a.g.e., 1995, s.74

85 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 24

86 Ömer L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Kurumu Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt:3, Sayı:5-6, 1966, s.1

87 Temel Öztürk, "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhalefatı (1728-1730)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:18, 2008, s.9

rak alındığı görülmektedir. Tımar sisteminde ise kira bedeli gibi araziden götürü olarak vergi alınmakta, sipahi gelirin kaynağı olan yerde yaşamakta ve aynı olarak toplanan ürün vergisi öşrü toplamaktaydı. Bütün bunlar kayıtlı üretime veya satışa dayanmayan vergilerdir. Kar kavramının ise vergi düzeninde yeri olmadığından vergi konusu malın üretiminin kaydına da gerek duyulmamıştır. Osmanlılarda maden ve cizye vergisi hariç tutulursa, 19. yüzyıla kadar hemen hemen tüm Türk devletlerinde vergi verenin kayıt düzenini oluşturmasını gerektirecek bir vergi sistemi yoktur. Yani girişimci vergi alan devlete karşı bir kayıt tutmak ihtiyacı hissetmemiştir.⁸⁸ Bu durum vergisel açıdan kazanç tespiti için zorunlu tutulmayan özel kesim işletmelerinin, muhasebe sisteminin gelişimine katkı sunamamasının önemli nedenlerinden biri olmuştur.

Osmanlılarda Tanzimat sonrası başlayan mali alandaki çağdaşlaşmaya yönelik adımlar ile mali örgütlenme ve vergi alma düzeni değişime uğramıştır. İltizam⁸⁹ usulü tam olarak Cumhuriyet'e kadar tasfiye edilememekle birlikte verginin devletin maaşlı memurları tarafından emanet usulüne göre toplanması tercih edilir olmuştur. Ayrıca cizye vergisi kaldırılarak bedel-i askeriye'ye dönüştürülmüş, kazançtan vergi alınması (temettü vergisi) ve varlıktan vergi alınması (emlak vergisi) gibi vergi uygulamaları başlatılmıştır. Ayrıca modern anlamda bütçeleme çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. 19. yüzyıldaki tüm bu gelişmeler vergiyi veren açısından da kayıt tutma ihtiyacını ortaya çıkarmış ve çift taraflı kayıt yönteminin hızla uygulamaya geçmesine katkı sağlamıştır.

3.Sonuç

Osmanlılardaki ekonomik yapı, toprak düzeni, devlet yönetimi ve sosyo-kültürel yapı çift taraflı kayıt yönteminin geliştiği batı Avrupa devletlerinden farklıdır. Dönemin İtalyan kent devletlerindeki ticari hareketlilik ve sosyo-ekonomik yapı daha gelişmiş bir muhasebe kayıtlama sistemi ihtiyacını ortaya çıkarmış, çift taraflı kayıt yönteminin gelişimi için zemin oluşturmuştur. Zira muhasebedeki tarihsel gelişim ve dönüşüm süreci incelendiğinde iktisadi gelişimle benzer bir seyir izlediği görülmektedir. Ayrıca çift taraflı kayıt yönteminin batı Avrupa devletlerinde kullanımı bu devletlerde kapitalizmin gelişiminin önemli bir unsuru ve öncüsü olmuştur, fakat tek başına bir etki meydana getiremeyeceği de kuşkusuzdur.

Çift taraflı kayıt yönteminin Osmanlı'ya muhtemel erken geçişi de, bu yöntemin kullanımını ve gelişimini sağlayacak alt etkenlerin oluşmasına bağlıdır. Bu etkenlerin varoluşunun Osmanlılarda gecikmesi bu yöntemin de kullanımının gecikmesine neden olmuştur. Ayrıca her iktisadi sistem kendi kayıt

88 Güvemli, a.g.e., 1995, s.42-43,73.

89 İltizam Usulü: Vergilerin tahsil yetkisinin devlete en yüksek bedeli ödemeyi taahhüt eden ve mültezim adı verilen şahıslara devredilmesidir. Bedelin bir kısmı peşin kalanı taksitle alınabilmekteydi.

sistemini doğurmaktadır. Devletler kendi iktisadi sistemi içerisinde kayıt ihtiyacını en fazla faydayı sağlayarak giderecek yöntemi belirleyecek ve ortaya çıkaracaktır. İhtiyaçlar zamanla değişkenlik gösterdikçe de gelişecektir. Osmanlı iktisadi sistemi çift taraflı kayıt ihtiyacını bireysel düzeyde hissettirecek bir atmosfer meydana getirmemiştir. Devlet muhasebesi düzeyinde ise ihtiyaç zaten merdiven yönteminin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla karşılanmıştır.

Kaynaklar

1-Arşiv Belgeleri

CDA, DH.UMVM / 165 - 59

2-Araştırma ve İncelemeler

AKAR, Muhlis, "İslam'ın Ekonomik Hayata Getirdiği Ticari Ve Ahlakı Prensipler", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXIX / 1, 2003, s.55-66.

AKÇAY, Serkan, "Merdiven Yöntemi ve Çift Taraflı Kayıt Yöntemi Ekseninde Devlet Muhasebesinin Gelişimi", *Ulakbilge*, 5/17, 2017, s.1875-1894.

ANDRESKI, Stanislav, *Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion*, Allen & Unwin, London 1983.

APAK, Sudi – Arzu Tay "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 2012, s.63-103.

AYDEMİR, Oğuzhan – Mehmet Erkan, "Merdiven Kayıt Yöntemi ve Günümüz Muhasebe Sistemi", *Muftav Dergisi*, Sayı:1, 2011, s.110-128.

AYDIN Bilgin - Rifat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

BALCI, Ramazan – İbrahim Sırma, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2012.

BARCAN, Ömer L., Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Türk Tarih Kurumu Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 3/5-6, 1966, s.1-479.

BAŞAR, Mehmet – Metin Coşkun, *Bankacılık Uygulamaları, Anadolu Üniversitesi Yayınları*, Eskişehir 2006.

BRİTANNİCA, "Kapitalizm", 25 Mayıs 2018, <https://www.britannica.com/topic/capitalism>

BROWN, Richard, *A History of Accounting and Accountants*, Cosimo Books, Newyork 2004.

BROWN, Richard, *A History of Accounting and Accountants*, Routledge, New York 1968.

CAN, A. Vecdi, "Bir Ayetin Işığında İslam Dinin Muhasebeye Bakışı", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 15, 2008, s.1-10.

CAN, A. Vecdi, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası mıdır?", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 12, 2007, s.1-15.

Görüş

Akademik
Bakış

323

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

CAN, A.Vecdi vd., "Kutadgu Bilig'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle ilgili Be-yitler ve Güncel Yorumu", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 2002, s.68-100.

CARRUTHERS, Bruce G. - W. Nelson Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality", *The American Journal of Sociology*, XCVII / 1, 1991, s.31-69.

CECCHERELLI, Alberto, *I libri di mercatura della Banca Medici, e l'applicazione della partita doppia a Firenze nel secolo XIV*, R. Bemporad & Figlio, Firenze 1913.

CHATFIELD, Michael – Richard Vangermeersch, *The History of Accounting (RLE Accounting): An International Encyclopedia*, Routledge Library Edition -Garland Publishing., Newyork and London 1996.

ÇABUK, Adem - A.Tarık Saygılı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın Or-talarında Devlet Muhasebesinde Merdiven Yönteminden Çift Yanlı Kayıt Yön-temine Geçiş", *13. Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresi*, 2012, s.168-196.

ÇİÇEK, Halit, "Osmanlı İmparatorluğunda Mali Bunalım", *Selçuk Üniversitesi Sos-yal Bilimler Dergisi*, 6, 2000, s.45-80.

ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

De ROOVER, Raymond, *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494.*: Beard Book, Washington 1999.

De ROOVER, Raymond, "The Medici Bank Organization and Management, *The Journal of Economic History*", Cambridge University Press, VI / 1, 1946, s. 24-52.

De ROOVER, Raymond, "New Perspectives On The History Of Accounting", *The Accounting Review*, XXX / 3, 1955, s.405-420.

DEMİRAĞ, Yelda, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygula-ma Merkezi Dergisi*, 13, 2002, s.15-33.

ELİTAŞ, Cemal vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2008.

ERDEM, Ekrem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamlele-ri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri Ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İİBF Dergisi*, 48, 2016, s.17-44.

ERDENDOĞDU, Feza, "Kısa Kapitalizm Tarihi", 2013, 16 Mayıs 2018, http://www.academia.edu/5389488/K%C4%B1sa_Kapitalizm_Tarihi

FUNNELL, Warwick, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart", *ABACUS*, XXXVII / 1, 2001, s.55-78.

GENÇ, Mehmet -Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I-II.*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.

Görüş

Akademik
Bakış

324

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2002.

GREEN Wilmer L., *History and Survey of Accountancy (RLE Accounting)*, Routledge Library Edition: Accounting, USA 1930.

GÜVEMLİ Oktay – Batuhan Güvemli, “Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9, 2015, s.18-42.

GÜVEMLİ, Oktay - Mehmet A. Kaya, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın Ortalarında Muhasebe Düşüncesindeki Büyük Değişim – 1839-1885”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9, 2006, s.43-65.

GÜVEMLİ, Oktay vd., “Osmanlı İmparatorluğunda Çift Yanlı Kayıt Yönteminin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Sanayi İşletmesinde İlk Kez Uygulaması -Tütün Rejisi Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, 2016, s.197-223.

GÜVEMLİ, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğuna Kadar*, 1. Cilt, Muhasebe Öğretim Üyeleri Bilim ve Dayanışma Vakfı Yayını No:1, İstanbul 1995.

GÜVEMLİ, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimatına Kadar*, 2. Cilt, Avcıol Basım Yayın, İstanbul 1998.

GÜVEMLİ, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 3.Cilt, İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası Yayını, İstanbul 2000.

HALL, Margaret Winslow, “Early Bankers in the Genoese Notarial Records”, *Economic History Review*, 6/1, 1935, s.73–79.

HATİPOĞLU, Vecihe, “Türk Tarihinin Başlangıcı”, *Türkoloji Dergisi*, VIII, 1979, s. 29-32.

HİÇŞAŞMAZ, Mazhar, *Muzaaf Muhasebe Usulünün Kurucusu Luca Paciolo Eseri ve Tesirleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1958.

ILDIZ, Erkan, *Eski Çağ'da Bankacılık ve Bankerlik*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2013.

ISSAWI, Charles, *The Transformation of the Economic Position of the Millets in the 19th Century* (Ed. Bemard Lewis, Benjamm Braude), Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York, 1982, s.261-285

İNALCIK, Halil – Osman Okyar, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Meteksan, Ankara 1980.

İNALCIK, Halil, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 29/1, Cambridge, 1969, s.97-140.

JACOBY, David, “Italian Trade in Anatolia, 11th - 13th Centuries”, *Cultural Encounters In Anatolia In The Medieval Period: The Italians In Anatolia During 12th - 15th Centuries*, *Sempozyum*, Ankara 2016.

KAZGAN, Haydar vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 1. Cilt: Kuruluştan Cumhuriyet'e, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, İstanbul 1999.

Görüş

Akademik
Bakış

325

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

LEE, Geoffrey A, "The Coming Of Age Of Double Entry: The Giovanni Farolfi Ledger Of 1299-1300", *The Accounting Historians Journal*, IV/2, 1977, s. 79-95.

LEE, Thomas A. vd., *Accounting History From The Renaissance to the Present: A Remembrance of Luca Pacioli*, Routledge Taylor Francis Group, Newyork-London, 2013.

LENIN, Vladimir I., *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (Çev. Cemal Süreya), Eriş Yayınları, Ankara 2003.

LITTLETON, Ananias Charles, "The Antecedents of Double-Entry", *The Accounting Review*, *American Accounting Association*, II/ 2, 1927, s.140-149.

Otar İsmail., "XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye'nin İlk Bölümleri", *Muftav Dergisi*, 2012, s.198-220.

OTAR, İsmail, "Muhasebede "Muzaaf Usul" L. Pacioli'den Önce Var Mıydı?-1", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 28, 2005, s.97-110.

ÖRTEN, Remzi vd., "*Muhasebede Çift Taraflı Kayıtlama ve Kitab-us Siyakat*", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları*, 1, 2011, s.34-69.

ÖZBİRECİKLİ, Mehmet, "*The Institutions Forming The Socioeconomic Structure Of Turkish Private Enterprises Between The 13th And The 19th Centuries: Akhism, The Lonca System And The Gedik System*", *Pecvnia: Revista de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales*, Universidad de León, 11,2010, s.135-152.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ÖZEL, Mustafa, "*Avrupa ve Japonya'da Kapitalizm*", *Divan İlmi Araştırmalar*, 13, 2002, s.1-105.

ÖZER, M.Halis, "Klasik Dönem Osmanlı İktisat Düşüncesinde Sermaye Birikimine Bakış", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 44, 2014.

ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yayınları, İstanbul 1995.

ÖZTÜRK, Temel, "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı (1728-1730)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, 2008, s.9-50

ÖZTÜRK, Temel, "Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği", *Bilig*, 56, 2011, s.211- 234.

ÖZTÜRK, Temel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ambar Muhasebesi: Trabzon Örneği (1724-1729)", *Muftav Dergisi*, 2012, s.165-181.

ÖZTÜRK, Temel, "*Trabzon Warehouse Director Osman Effendi'S Expenditure Schedule (1743-1746)*", *III International Conference on Luca Pacioli in Accounting History-III Balkans and Middle East Countries Conference on Accounting and Accounting History*, İstanbul, 2013, s.133-143.

PADGETT, John F. - Walter W. Powel, *The Emergence of Organization and Markets*, Princeton University Press, USA 2012.

PAŞAZÂDE Âşık, *Tarih-i Âl-i Osman*, Ali Bey Neşri, İstanbul 1332.

RYAN, Jhon, "Historical Note: Did Double-Entry Bookkeeping Contribute To Economic Development, Specifically The Introduction Of Capitalism?", *Australian Accounting, Business and Finance Journal*, VIII/3, 2014, s.85-97.

SANGSTER, Alan, "*The Genesis of Double Entry Bookkeeping*", *The Accounting Review*, XCI/1, 2016, s.299-315.

SOMBART, Werner, *Der Moderne Kapitalismus*, Duncker ve Humblot, Munich ve Leipzig 1924.

STALEY, J. Edgcumbe, *The Guilds of Florence*, Methuen and Co, U.K 1906.

TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIII /1-4, 1987, s.111-150.

TROKIC, Amela, "Islamic Accounting; History, Development and Prospects", *EJIF – European Journal of Islamic Finance*, 2015, 3, s.1-5.

UÇMA, Tuğba, "*Çift Taraflı Kayıt Sistemi ve Kapitalizmin Doğuşu: Werner Sombart'ın Sosyo-Ekonomik Perspektifinden*", *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 2010, s.101-115.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1988.

ÜLGENER, Sabri. F., *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006

YAMEY, Basil S., "*The Historical Significance of Double- Entry Bookkeeping: Some Non-Smbartian Claims*", *Accounting, Business and Financial History*, XV/1, 2005, s.77-88

YAŞAR, R.Şebnem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çift Taraflı Kayıt Yöntemine Geçişin Sebepleri ve Sonuçları: Kapitalizme Doğru İlk Adımlar", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, VIII / 1, 2016, s. 201-207.

YÜCEL, Göksel, "Muhasebenin Çağlar Boyunca Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, XI/ 1, 1982, s.217-227.

Görüş

Akademik
Bakış

327

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

Ek I-

Darülaceze'nin muhasebesinin muamelat-ı hesabiyesinin kayıd muzaaf usulüne çevrilerek aylık cetvellerinin takdimi- CDA, DH.UMVM / 165 - 59

Extended Abstract

Though it isn't known exactly where the accounting, which is thought to be as old as history of humanity, first emerged, accounting researchers have reached the findings dating back to 4000 BC. Likewise; first date and place of use of double-entry bookkeeping method which is a turning point in accounting is not exactly known. However; as double entry bookkeeping method was first mentioned in a chapter of a book called "Summa de Arithmetica" written by Luca Pacioli as a math book in Venice in 1494, the beginning of the system is based on this book and its author. On the other hand; first examples of use of the method in Ottoman Empire emerged in private sector in 19th century, and beginning of using in state financial system was also in 1880.

In this survey, first of all, double entry bookkeeping method and the development process of the method up to Luca Pacioli are described chronologically. Then, a chronological evaluation was made about the leading books and their authors that introduce the double entry bookkeeping method to countries. Then, the reason why the double entry bookkeeping method hadn't been

used in Ottoman Empire until 19th century was investigated, the possible socio-economic reasons why Ottoman Empire hadn't used this method earlier were evaluated. These reasons are listed and explained.

Socio-Economic Reasons; 1-Minorities' being effective in Trade, 2-Statist Structure in Financial Transactions, 3-Restrictive Economical Policies, 4-Lack of Market Understanding based on Capitalism, 5-Late Formation of Banking System, 6-Delay of Incorporation or Institutionalization, 7-Tax order's not being based on Registration Order)

As a result, The economic structure, the land order, the state administration and the socio-cultural structure in the Ottoman Empire are different from the western European states where the double entry bookkeeping method has developed. The commercial activity and socio-economic structure in the Italian city-states of the period has revealed the need for a more advanced accounting system, and has provided the basis for the development of the double-entry method. In fact, when the historical development and transformation process in accounting is examined, it is observed that it follows a similar course with economic development. In addition, the use of the double-entry bookkeeping method in western European states has been an important factor and pioneer of the development of capitalism in these states, but it is undoubtedly that it cannot produce an impact alone.

The possible early transition of the double-entry bookkeeping method to the Ottomans depends on the formation of sub-factors that will enable the use and development of this method. The delay in the existence of these factors in the Ottomans has caused delay of use of double entry bookkeeping method. In addition, every economical system generates its own registration system. States will determine and produce their method which will supply the need of bookkeeping providing the maximum benefits in their own economical system. Needs will be also developed as they vary in time. The Ottoman economical system didn't create an atmosphere which evokes its double-entry bookkeeping need in an individual way. In state accounting system, the need had already been successfully supplied by using the ladder method.

(Footnotes)

- 1 Ananias Charles Littleton, "The Antecedents of Double-Entry", The Accounting Review, Cilt:II, Sayı:2, 1927, s. 147.
- 2 Michael Chatfield -Richard Vangermeersch, The History of Accounting (RLE Accounting): An International Encyclopedia, Routledge Library Edition: Accounting, Garland Publishing, Newyork and London 1996, s.253; Raymond De Roover, "New Perspectives On The History Of Accounting," The Accounting Review, Cilt:XXX, Sayı:3,1955, s. 407

Görüş

Akademik
Bakış

329

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019

- 3 De Roover, a.g.m., s. 411; Geoffrey A. Lee, "The Coming Of Age Of Double Entry: The Giovanni Farolfi Ledger Of 1299-1300", The Accounting Historians Journal, Cilt:IV, Sayı:2, 1977, s.79.
- 4 Richard Brown, A History of Accounting and Accountants, Cosimo Books, Newyork 2004, s.99.
- 5 Remzi Örtten vd., "Muhasebede Çift Taraflı Kayıtlama ve Kitab-us Siyakat," Muftav Dergisi, Sayı:1, 2011, s.36.
- 6 Güvemli, a.g.e., 1995, s.141; Thomas A. Lee vd., Accounting History From The Renaissance to the Present: A Remembrance of Luca Pacioli, Routledge Taylor Francis Group, Newyork-London 2013, s.28.
- 7 Alberto Ceccherelli, I libri di mercatura della Banca Medici, e l'applicazione della partita doppia a Firenze nel secolo XIV, R. Bemporad & Figlio, Firenze 1913'den John F. Padgett - Walter W. Powel, The Emergence of Organization and Markets, Princeton University Press, USA 2012, s.194; Raymond De Roover,"The Medici Bank Organization and Management", The Journal of Economic History, Cilt:VI,Sayı:1, 1946, s.47; Raymond De Roover, The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494, Beard Book, Washington 1999, s.97.
- 8 Brown, a.g.e., s.101.
- 9 Wilmer L. Green, History and Survey of Accountancy -RLE Accounting, Routledge Library Edition: Accounting, USA 1930, s.87.

Gazi

Akademik
Bakış

330

Cilt 13
Sayı 25
Kış 2019